

مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی

سال ۱۳ - شماره ۲۷ - بهار ۱۴۰۱

صفحات ۱۲۵ - ۱۴۴ (علمی - پژوهشی)

تحلیل زیبایی‌شناختی عنوان داستان‌های فارسی (۱۳۳۲-۱۳۵۷ ه.ش)

ساناز خوش حساب* / سوسن جبری** / موسی پرنیان***

چکیده

عنوان، یکی از اصلی‌ترین ارکان در اثر ادبی به شمار می‌رود؛ رکنی که اگر صحیح و متفکرانه گزینش شود، تأثیرگذاری چشمگیری بر جلب و جذب مخاطب خواهد داشت. این اهمیت قطعاً در حوزه ادبیات داستانی برجسته‌تر است. حسن انتخاب عنوان از منظر زیبایی‌شناسی و ادبی می‌تواند ساختار منسجم یک اثر داستانی را برجسته سازد. با این حال، از این دست بررسی‌ها به صورت جامع در خصوص عناوین داستان‌های فارسی صورت نگرفته است. در این مقاله براساس منابع کتابخانه‌ای، کارکرد زیبایی‌شناسی عناوین ۶۰ رمان فارسی نوشته شده در سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷، در بخش روایت‌دستوری، آواها، واژگان، موسیقی و صور خیال مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. دستاورد پژوهش نشان می‌دهد از آنجایی که همنشینی واژگان در تداعی عواطف و معنی کلام نقش مؤثرتری دارد، بیشتر عناوین به صورت ترکیبی انتخاب شده‌اند و این ترکیبات یا به صورت اضافی یا معطوف با حرف «واو» هستند. از همنشینی آوایی حروف در عناوین، حرکات موسیقایی تولید می‌شود که به نظر می‌رسد از سوی نویسندگان برای القای معانی خاص ایجاد شده است. از میان صنایع لفظی، واج‌آرایی، واژه‌آرایی و از میان صنایع معنوی، مراعات‌النظیر و تلمیح بیشتر به کار رفته‌اند و همچنین استفاده از کنایه و استعاره بیش از دیگر صنایع به چشم می‌خورد.

کلیدواژه: عنوان، عنوان‌گذاری، تحلیل زیبایی‌شناسی، رمان.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی

sousan.jabri@gmail.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی (نویسنده مسئول)

*** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۰۸/۰۹ - پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۱۰/۰۶

۱. مقدمه

نام یک اثر می‌تواند تصویری اولیه از مضمون و محتویات آن را به خواننده انتقال دهد. عنوان یک اثر ادبی می‌تواند اولین عامل سنجش آن باشد که نظر موافق یا مخالف خواننده را برای آشنا شدن با محتوای متن برانگیزاند. عنوان، «مدخلی مهم است که نمی‌توان آن را نادیده گرفت؛ چراکه بدون تردید، خواننده می‌تواند از طریق آن به عالم متن وارد شود و از آن برای فهم متن کمک گیرد» (رحیم، ۲۰۱۰: ۳۲۳). اهمیت عنوان‌گذاری بر آثار ادبی، به‌خصوص در ادبیات داستانی تا آنجاست که در روزگار ما هیچ رمان و داستانی بدون عنوان عرضه نمی‌شود. از آنجا که نخستین برخورد میان اثر و مخاطب، عنوان آن اثر است، نویسندگان معاصر غالباً به دنبال نام‌های پرمغز و مفهومی می‌گردند تا از خلال آن بخشی از بار معنایی و اهداف ذهنی خود را به مخاطب القا کنند. عنوان یک اثر علاوه بر نشان دادن دورنمایی کلی از متن اثر، می‌تواند نشان‌دهنده همه شرایط پیرامون خلق آن هم باشد؛ بنابراین تحلیل و واکاوی در جنبه‌های مختلف آن ضروری به نظر می‌رسد. حوزه زیبایی‌شناسی، یکی از میدان‌های بررسی در این زمینه است. از آنجا که «کاربردهای علوم بلاغی و کارکردهای مختلف زبانی صرفاً منحصر به حوزه شعر نیست و در زمینه‌های دیگر نیز نمود بسیار دارد... این شیوه‌های بلاغی و زبانی، رسالت اصلی زبان را که همانا ایجاد ارتباط است، تقویت می‌کند و هدفمند می‌سازد تا سخن دقیقاً بر مقتضای حال مخاطب گفته شود» (صالحی مازندرانی و زکی‌نژادیان، ۱۳۹۶: ۲۲۴). با این حال، در ادبیات داستانی، بخش عنوان کمتر مورد توجه بوده و تحلیلی در این زمینه صورت نگرفته است. این پژوهش تلاشی است برای تحلیل زبانی عنوان رمان‌های فارسی در بازه زمانی ۲۵ ساله کودتای ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷.

رویکرد این پژوهش، همان گونه که در چکیده و مقدمه توضیح داده شد، بررسی زیبایی‌شناسی زبانی و ادبی عناوین ۶۰ رمان فارسی است که همگی مورد توجه

بوده‌اند. در این تحقیق، هم از نظریه معانی، بیان و بدیع سنتی و هم از نظریه‌های تحلیلی زبانی معاصر استفاده شده است.

پرسش اصلی این پژوهش این است که ویژگی‌های زیبایی‌شناسانه عناوین رمان‌های فارسی خلق‌شده در سال‌های بعد از کودتا تا ۱۳۵۷ چگونه است؟

۲. تحلیل زیبایی‌شناختی عناوین رمان‌ها

از آنجا که ادبیات داستانی، شاخه‌ای از هنر است و لازمه هنر، زیبایی می‌باشد، می‌توان یک اثر داستانی را از نظر زیبایی بررسی کرد. «ارزیابی اثر ادبی از منظر زیبایی به منزله چیزی نیست که قابل اندازه‌گیری باشد و بتوان آن را با معیار خاصی سنجید؛ اما می‌توانیم هر عنصری را در اثر ادبی فقط به این عنوان که توانسته اثر ادبی را در رسیدن به هدف اصلی‌اش کمک کند، ارزیابی کنیم» (رحمانی و زانوس، ۱۳۹۵: ۸۶). حقیقت این است که معیار این زیبایی‌شناسی‌ها بیشتر نسبی است و برپایه سلیقه گوناگون استوار است. برخی محققان زیبایی کلام را حاصل سازگاری ترکیب‌های عناصر آن می‌دانند؛ چنان‌که کالریج^۱ می‌گوید: «لذتی که از کل اثر می‌بریم، با لذت حاصل از یکایک اجزای ترکیب سازگار است و حتی ناشی از آن است» (دیچز، ۱۳۷۳: ۱۷۳).

بنابراین می‌توانیم بگوییم زیبایی یک اثر علاوه بر زیبایی‌های معنایی و اندیشه‌ای، حاصل زیبایی واحدهای ساختاری آن در حوزه روساخت است.

برای تحلیل زیبایی‌شناسی عناوین رمان‌های ذکرشده، به کمک واکاوی ۶۰ عنوان، تلاش کردیم مباحث را به صورت تحلیلی و توصیفی ارائه دهیم.

۳. روساخت (زبان، موسیقی و صورخیال)

۳-۱. زبان

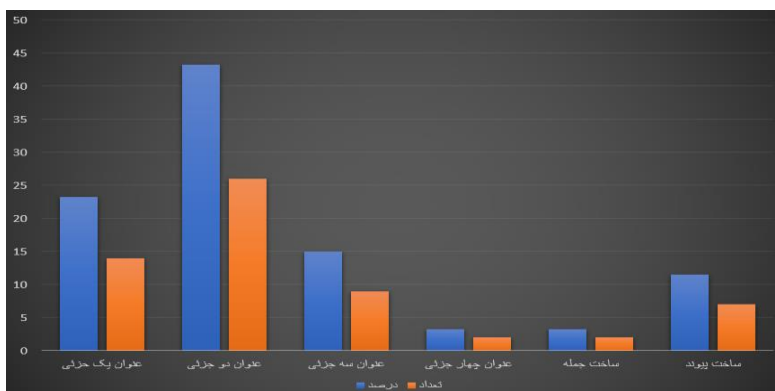
زیبایی‌های زبانی را می‌توان در بخش‌های دستوری، واژگانی و آوایی تحلیل کرد.

1. Coleridge

2. Daiches

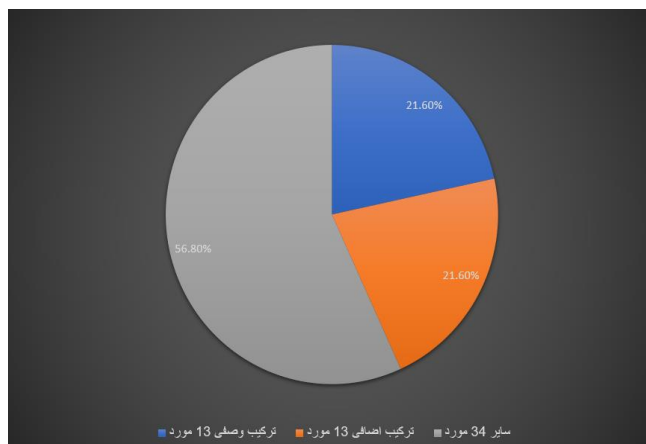
۳-۱-۱. دستوری

- بررسی‌ها نشان می‌دهد درصد بالایی از عناوین، از ترکیب دو گروه اسمی به وجود آمده‌اند و تعداد کمتری به صورت تکی یا چند گروه اسمی هستند:
- * گروه یک‌جزئی: در میان عناوین، ۱۴ عنوان به این صورت آمده است که حدود ۲۳ درصد کل عناوین را شامل می‌شود؛ مانند: طوطی، کلیدر، ملکوت.
- * گروه‌های دو جزئی: تعداد این نوع ۲۶ مورد است که تقریباً ۴۳ درصد از کل عناوین را دربر می‌گیرد؛ مانند: شوهر آهوخانم، شریفجان شریفجان، سنگ کوره‌پز.
- گروه‌های سه‌جزئی: تعداد عنوان‌های سه‌جزئی ۹ مورد است و ۱۵ درصد عناوین را شامل می‌شود؛ مانند: در آفاق نفس، چاه به چاه.
- * گروه‌های چهارجزئی: تنها در دو عنوان، این مورد را مشاهده می‌کنیم؛ مانند: ماشاءالله خان در بارگاه هارون‌الرشید، حکایت هیجدهم اردیبهشت بیست‌وپنج.
- * ساخت جمله: این مورد هم تنها در دو عنوان دیده می‌شود: شلغم میوه بهشته، بعد از عروسی چه گذشت.
- * ساخت پیوندی: در ۷ عنوان ساخت پیوندی به کار رفته است که حدود ۱۱ درصد عنوان‌ها را شامل می‌شود. در زبان فارسی، حرف «واو» بیشتر برای عطف به کار می‌رود. «مقصود از عطف، مشارکت دو یا چند چیز در یک حکم است. مواردی چون مشارکت چند مفرد با یکدیگر در امری و... می‌توان از موارد الزام استفاده از عطف دانست» (صفا، ۱۳۷۷: ۳۱). تعدد این مورد در عناوین آثار داستانی مورد بحث نشان می‌دهد از حرف «واو» برای پیوند دو کلمه استفاده شده که به نظر می‌رسد این کار برای برجسته‌سازی ارتباط دو واژه و در عین حال تمایز آن‌ها از یکدیگر به کار رفته است و شگرد ساده‌ای است جهت جلب توجه مخاطب.

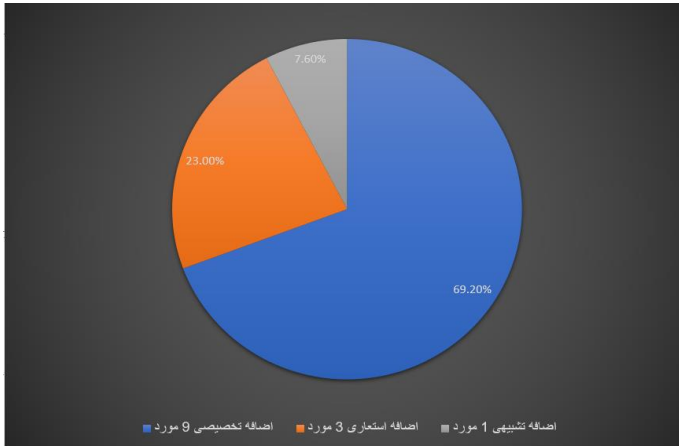
از سوی دیگر، با نگاهی به عنوان درمی‌یابیم که نزدیک به نیمی از آن‌ها به صورت ترکیب اضافی و وصفی هستند. از این میان، ۱۳ عنوان به صورت ترکیب اضافی و ۱۳ عنوان به شکل ترکیب وصفی آمده‌اند:

- * ترکیب وصفی: خواب زمستانی، شراب خام، دل کور، شکر تلخ.
- * ترکیب اضافی: شب هول، شب گرگ، مهره مار، اعتصاب پروانه‌ها.

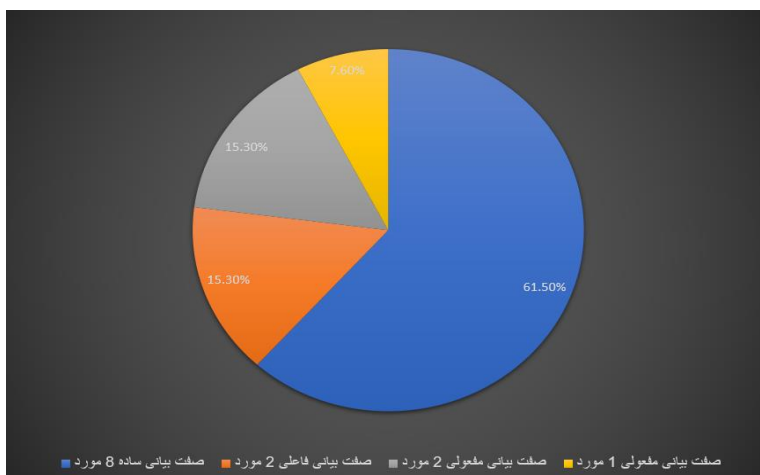

در بررسی انواع اضافه در ترکیبات اضافی، سه نوع اضافه به کار رفته است: تخصیصی، تشبیهی و استعاری.

- * اضافه تخصیصی: بیشترین تعداد (۹ مورد) این ترکیب‌ها مربوط به این نوع است: مویه زال، مهره مار، شب گرگ.
- * اضافه استعاری: (۳ مورد) قلم سرنوشت، سفر شب.
- * اضافه تشبیهی: (۱ مورد) پرگاه.

- درباره ترکیبات وصفی باید گفت صفت در هر ۱۳ ترکیب، بیانی است. در بررسی انواع صفت بیانی درمی‌یابیم که بیشترین نوع به ترتیب به شرح زیر است:
- * صفت ساده: سنگ صبور، شراب خام، شکر تلخ.
 - * صفت نسبی: خواب زمستانی.
 - * صفت فاعلی: تاتار خندان.
 - * صفت مفعولی: بره گمشده راعی.

۳-۱-۲. آواها

زیبایی یک کلام ادبی در گرو هم‌نوایی عناصر آن است و یکی از راه‌های ایجاد این همگونی، ساختار آوایی است که هرگونه توازن و تناسب صوری را شامل می‌شود که از طریق تکرار و مطابق قواعد زبان شکل می‌گیرد. «عوامل و متغیرهای جغرافیایی، تاریخی، سنی، جنسیتی، طبقاتی و فیزیولوژیک، از جمله عوامل و متغیرهایی به شمار می‌روند که بر نوع کاربرد آواها و همچنین تأثیرات زیبایی‌شناسیک آنها تأثیرات بسزایی دارند. این در حالی است که بخش عمده زیبایی موسیقایی کلام، حاصل لایه آوایی است (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۴۸). از سوی دیگر، برخی کارشناسان ادبی بر این باورند که رابطه طبیعی میان آوا و مفهوم وجود دارد؛ یعنی علاوه بر واژگان، آواها هم می‌توانند در انتقال معانی مؤثر باشند. خالقان اثر گاه با افزودن تناسب آوایی، سعی در انتقال مفهوم و همچنین برجسته‌سازی جهت جذب مخاطب دارند. «کاربرد تکراری زبان، به استفاده روزمره از عناصر زبان برای بیان و انتقال مفاهیم بدون اینکه جلب توجه کند، مربوط است؛ اما فرایند برجسته‌سازی، به کارگیری عناصر زبانی را شامل می‌شود؛ به گونه‌ای که جلب توجه کند و غیرمتعارف باشد» (صفوی، ۱۳۸۳: ۴۰).

بنابراین توجه به آوای حروف و تکرار آن‌ها در واژه و ساخت‌های دستوری می‌تواند توازنی پدید آورد و سبب به وجود آمدن نوعی موسیقی شود که در برجسته‌سازی و همچنین انتقال مفهوم نقش دارد. این توازن در اثر قرار گرفتن صامت‌ها و مصوت‌ها با تناسب و هماهنگی خاص به وجود می‌آید که باعث برجستگی آوایی می‌شود و از این طریق سعی در پررنگ کردن مفهومی دارد که خالق اثر در ذهن داشته است. اگرچه توازن آوایی بیشتر در حوزه شعر برجسته است و کاربردی‌تر می‌نماید، از آنجا که آواها شامل کوچک‌ترین واحدهای زبانی می‌شوند، این قاعده می‌تواند بر واژگان و ترکیبات هم دلالت کند. پس می‌توان عناوین تک‌واژه و ترکیبیِ رمان‌های مورد بحث این پژوهش را هم از این منظر مورد بررسی قرار داد. توازن آوایی از منظر ارزش موسیقایی به زیرمجموعه‌هایی قابل تقسیم است:

۳-۱-۲-۱. تکرار صامت آغازین

در این نوع تکرار، یک صامت (همخوان) در ابتدای چند واژه تکرار می‌شود. شمیسا تکرار این نوع صامت را «هم حروفی» می‌نامد (شمیسا، ۱۳۸۱: ۷۹). با توجه به عناوین رمان‌ها، در ۸ عنوان، همخوان آغازین تکرار شده است.

* کاف در کریستین و کید

* چ در چاه به چاه

* س، ص در سنگ صبور

* ح، ه در حکایت هیجدهم اردیبهشت

* میم در مهره مار و مدیر مدرسه

* ش در شریفجان شریفجان

* ب در چشم‌باز و گوش‌باز

۳-۱-۲-۲. تکرار مصوت

این نوع تکرار با مکرر آوردن یک مصوت در چند واژه ایجاد می‌شود. شمیسا برای تکرار مصوت‌ها اصطلاح «هم صدایی» را برگزیده است.

این مورد از تکرار در عناوین مورد بحث ما به تعداد بیشتری وجود دارد.

* بسامد مصوّت بلند «آ» در ۱۱ عنوان، بیش از سایر مصوّت‌هاست: خواب

زمستانی، تجربه‌های آزاد، ماشاءالله خان در بارگاه هارون‌الرشید، تاتار خندان.

* مصوّت کوتاه «ا» در ۷ عنوان: روزگار دوزخی آقای ایاز، حکایت هیجدهم

اردیبهشت بیست‌وینج، برّه گمشده راعی.

* مصوّت بلند «ای» در ۳ عنوان: کریستین و کید، حکایت هیجدهم اردیبهشت

بیست‌وینج، سنگی بر گوری.

* مصوّت کوتاه «اَ» در ۲ عنوان: مردی در قفس، بعد از عروسی چه گذشت.

* مصوّت بلند «او» در ۱ عنوان: سووشون.

۳-۲-۱-۳. تکرار صامت پایانی

این شیوه هنگامی است که یک صامت همخوان در پایان چند واژه تکرار شود. در

۱۰ عنوان از عناوین رمان‌های مورد بحث، این مورد وجود دارد.

برای مثال:

* تکرار صامت «ن» در: ماشاءالله خان در بارگاه هارون‌الرشید، دایی جان ناپلئون،

شریفجان شریفجان، نفرین زمین.

* تکرار صامت «ه» در: چاه به چاه.

- * تکرار صامت «ت» در: حکایت هیجدهم اردیبهشت بیست و پنج.
- * تکرار صامت «ی» در: بره گمشده راعی (شایان ذکر است در این مثال به طرز خوانش توجه شده است).
- * گفتنی است شیوه‌ای دیگر از تکرار آواها وجود دارد که از ترکیب یک مصوت و یک صامت در پایان واژه به وجود می‌آید. از آنجایی که این مورد فقط در دو عنوان وجود داشت، جداگانه به آن پرداختیم:
- * تکرار مصوت «ای» و صامت «ن»: نهرین زمین.
- * تکرار مصوت «آ» و صامت «ه»: چاه به چاه.

۳-۱-۳. واژگان

در یک اثر ادبی، آفرینش زیبایی با واژگان صورت می‌گیرد. «واژه‌ها علاوه بر انتقال معنی و ایده‌ها حامل نشانه‌های متمایزکننده هستند... انواع واژه‌ها براساس خصوصیات صوری و معنایی از هم تفکیک می‌شوند. هر طیف واژگانی، تناسب خاصی با نوع اندیشه و سبک دارد. اندیشیدن انتزاعی یا حسی، سخن عامیانه یا رسمی، کهن‌گرایی یا نوواژه‌سازی، هر کدام بیانگر شکلی از تفکر هستند. افزون بر این، واژه‌ها دارای شاخص‌های عقیدتی و ایدئولوژیک نیز هستند (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۶۶).

چیدمان این واژه‌ها در زنجیره‌ای منظم و هدفمند، به مهارت خالق اثر بستگی دارد و از سویی دیگر، «یاکوبسن^۱ آفرینش زیبایی در توالی آهنگین واژه‌ها را براساس ترکیب آن‌ها بر منش موازنه و تشابه در ضرب آهنگی خاص جست‌وجو می‌کند و مانند تیتیانوف^۲ بر این باور است که معنای واژگان با آواها تعدیل می‌یابد» (احمدی، ۱۳۸۰: ۷۶).

1. Jakobson
2. Tynyanov

اگرچه واژگان موضوع مورد بحث ما به دلیل ماهیت خاص خود در مقام عنوان یک اثر داستانی، به صورت تک‌واژه یا نهایتاً چند واژه ترکیب شده هستند و نمی‌توان آن‌ها را در زنجیره‌های طویل کلامی مورد بررسی قرار داد، امکان تحلیل آن‌ها در معیارهای ذکر شده وجود دارد.

۳-۱-۳. واژگان ذهنی یا انتزاعی

وجود این دسته از واژگان در کلام می‌تواند تأثیرگذاری آن را بیشتر کند. ساختن تصاویر تلفیقی از واژگان حسی و انتزاعی، شکل هنری تری در صورت کلام به وجود می‌آورد و خواننده را به منظور درک هرچه بهتر معنا به تلاش وامی‌دارد؛ زیرا «واژه‌های ذهنی، واژه‌هایی تیره‌اند که تصویر روشنی از مدلول خود در ذهن خواننده ایجاد نمی‌کنند» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۵۱).

وجود چنین واژگانی در عناوین مورد بررسی نشان می‌دهد آفرینندگان اثر در انتخاب نام برای آثار خود، از کاربرد این گونه واژگان بی‌اطلاع نبوده‌اند. در عناوین ۱۰ رمان با واژه‌هایی که مفهومی ذهنی دارند روبه‌رو می‌شویم که حدوداً ۱۶/۶ درصد کل عناوین را دربر می‌گیرد؛ مانند: شب هول، ملکوت، در آفاق نفس، نفرین زمین.

۳-۱-۳. واژگان کهن (آرکائیسیم)

استفاده از چنین واژگانی سبب برجسته‌سازی کلام می‌شود و مفهوم مورد نظر خالق اثر را بهتر به خواننده ارائه می‌دهد؛ بنابراین خالق اثر «از پس‌زمینه‌های این نوع از کلمات به منظور ارائه حس نوستالوژیک یا تحکیم بنیان‌های خاص فرهنگی و دینی یا ملی و تاریخی به مخاطب خود استفاده می‌کند» (همان: ۲۵۴).

این مورد خاص را در ۵ عنوان از رمان‌ها می‌بینیم که تنها ۸/۳ درصد از کل عناوین را شامل می‌شود:

زنبق ناچین (ناچین شکلی کم کاربرد است برای مفهوم ناچیده یا چیده‌نشده)، تاتار خندان (آن گونه که در لغت‌نامه دهخدا آمده است، این واژه نخست در کتیبه‌ای ترکی به نام ارخون مربوط به قرن دوم هجری آمده و نام طایفه‌ای از مغولان است. از آنجا

که پس از حمله چنگیزخان، قبایل تابع او مغول نامیده شدند، استعمال این واژه در دوره‌های بعد کم‌رنگ شد و در ساختار زبان امروز، شکلی کهن دارد، مویۀ زال، بادیه، مقتل.

۳-۱-۳. واژه‌های نشان‌دار

این دسته از واژگان می‌توانند شمه‌ای از نظام فکری و رویکرد خاص خالق اثر را منعکس کنند. این رویکرد می‌تواند اجتماعی، سیاسی و فرهنگی باشد. واژگان نشانه‌دار یک اثر، «میین انعکاس فردیت و دیدگاه شاعر نسبت به آنچه بیان می‌کند، است» (همان: ۲۶۱). وجود چنین واژگانی را در عناوین رمان‌های مورد بررسی، بیشتر با پس‌زمینه‌ای سیاسی یا واژگان مرتبط با مظاهر طبیعی می‌بینیم.

* واژگان با رویکرد سیاسی: تعدّد انتخاب چنین واژگانی از سوی داستان‌نویسان این سال‌ها می‌تواند نشان از اهمیت مسائل و وضعیت خاص سیاسی آن دوران باشد: شب هول، مردی در قفس، شازده احتجاب، آواز کشتگان، مقتل، اعتصاب پروانه‌ها.

* واژگان مرتبط با طبیعت: وجود واژگان مرتبط با تصویرهای طبیعی در عناوین مورد بحث، خبر از خلاقیت در آفرینش تصویرهای زیبایی می‌دهند که در جذب مخاطب مؤثرند: خواب زمستانی، بعد از تابستان، سفر شب، چراغانی در باد.

۳-۱-۴. واژگان بیگانه

در میان عنوان‌های ۷ رمان، اسم‌های خاص یا عام غیرفارسی به کار رفته است که در مجموع حدود ۱۱ درصد عناوین را شامل می‌شود.

این واژگان مربوط به زبان‌های مختلفی هستند؛ برای مثال:

* کریستین و کید: نام‌هایی انگلیسی هستند و ریشه لاتین دارند.

* یکلیا و تنهایی او: یکلیا ریشه عبری دارد.

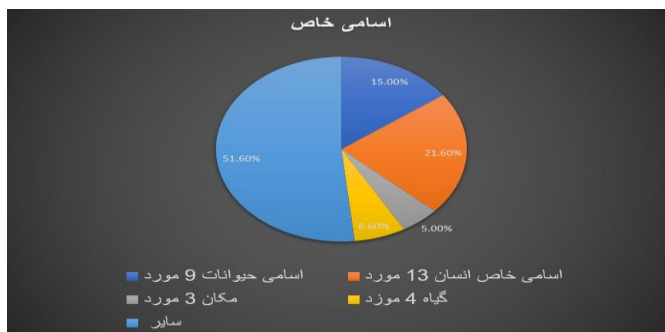
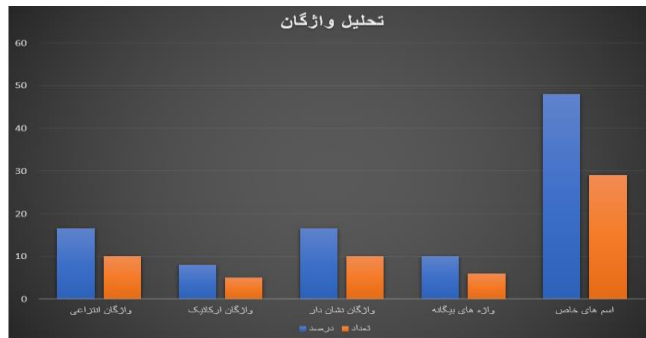
* نام‌هایی با ریشه عربی: ماشاءالله خان در بارگاه هارون‌الرشید.

۳-۱-۵. اسم‌های خاص

در میان عنوان‌ها تعدادی به‌تنهایی یک اسم خاص‌اند یا یک اسم خاص در ترکیب آن‌ها به کار رفته است. از این تعداد، درصدی اسم خاص انسانی است (کریستین و کید، یکلیا و تنهایی او، شریفجان شریفجان، سال‌های اصغر) و تعداد کمی، نام خاص مکان (کبودان، کلیدر، شادکامان درّه قره‌سو).

۳-۱-۳-۶. اسامی حیوانات و گیاهان

در عنوان ۱۳ رمان از مجموع رمان‌ها، به اسامی عام حیوانات یا گیاهان برمی‌خوریم که حدود ۲۱/۶ درصد از کل عناوین را شامل می‌شود. برخی به‌تنهایی، عنوان یک رمان هستند (طوطی) و برخی با واژگان دیگر ترکیب شده‌اند (سگ و زمستان بلند، غواص و ماهی، شب‌گرگ، شلغم میوه بهشته).

۳-۲. موسیقی

برای کیفیت ایجاد توازن و تناسب در موسیقی کلام، تقسیم‌بندی‌هایی وجود دارد؛ مثلاً شفيعی کدکني برخی از انواع شناخته‌شده آن را به‌ویژه در حوزه شعر چنین

معرفی می‌کند: «موسیقی بیرونی (عروض)، موسیقی کناری (قافیه و ردیف)، موسیقی درونی (جناس‌ها و همخوانی مصوت‌ها و صامت‌ها) و موسیقی معنوی (انواع هماهنگی‌های معنوی درونی، مثل: تضاد، طباق، مراعات‌النظیر و...)» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۲۷۱).

در نثر، به‌ویژه در حوزه این پژوهش که بیشتر بر محور ترکیبات واژگانی استوار است، موسیقی کناری و بیرونی نداریم؛ بنابراین تنها به تحلیل موسیقی درونی و موسیقی معنوی در عناوین مورد بحث می‌پردازیم.

۳-۲-۱. موسیقی درونی

در بررسی عناوین رمان‌های مورد بحث، همخوانی صامت‌ها و مصوت‌ها تنها به صورت «واج آرایی» قابل بررسی است. بیشترین بسامد این آرایه در حرف «الف» است و در مراتب بعدی، تکرار چند حرف دیگر نظیر ز، س، ص، ط و ی دیده می‌شوند.

* الف: تجربه‌های آزاد، اعتصاب پروانه‌ها، سالاری‌ها، تاتار خندان

* ز: روزگار دوزخی آقای ایاز

* ط: طیف باطل

* ی: حکایت میجدهم اردیبهشت بیست و پنج

* س، ص: سنگ صبور

نوع آرایه	تعداد	درصد
واج آرایی	۱۵	۲۵

۳-۲-۲. موسیقی معنوی

کاربرد صنایعی چون مراعات‌النظیر، تضاد، طباق و... باعث خلق موسیقی معنوی می‌شود. در بررسی داده‌ها باید گفت موسیقی معنوی در عنوان رمان‌ها به شکل تضاد، تکرار، مراعات‌النظیر، تلمیح و تتابع اضافات آمده است.

۳-۲-۲-۱. تلمیح

از این آرایه برای زیباتر کردن سخن و تأثیرگذاری بیشتر آن استفاده می‌شود. در بررسی عناوین، بیشترین بسامد مربوط به این آرایه است؛ مانند: *سوشون، نون و القلم، مویه زال، شلغم میوه بهشته*.

۳-۲-۲-۲. مراعات‌النظیر

تناسب، یکی از مهم‌ترین آرایه‌ها در حوزه بدیع لفظی است. واژگان متناسب می‌توانند در «تقویت محور معنایی، پیوند میان اجزا و استحکام فرم درونی» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۹۷) کلام تأثیری بسزا داشته باشند. در عناوین داستان‌های مورد بررسی، این آرایه دیده می‌شود: *غواص و ماهی، بره گمشده راعی، ماشاءالله خان در بارگاه هارون‌الرشید، شلغم میوه بهشته*.

۳-۲-۲-۳. تتابع‌اضافات

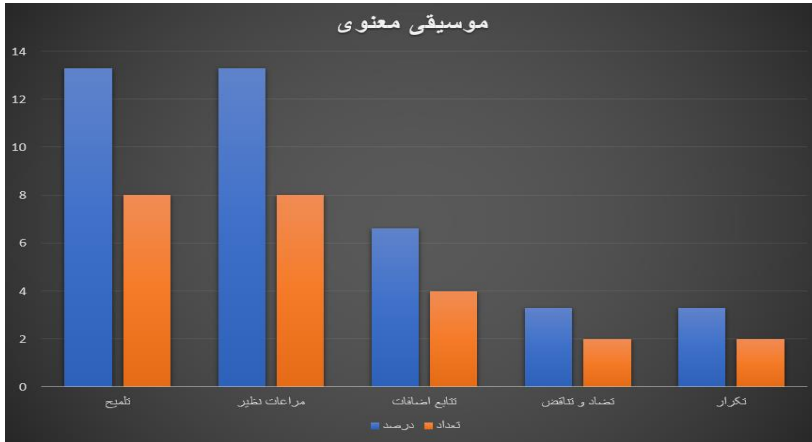
این آرایه، به‌ویژه در دوران معاصر به عاملی برای ایجاد و تقویت موسیقی در کلام تبدیل شده است. «این بحث در قواعد شش‌گانه در عیوب کلام در معانی و بیان قدمایی مطرح شده و علمای این علم، پرهیز از [نوع ناپسند] آن را یکی از شرط‌های فصاحت و بلاغت در کلام دانسته‌اند و شاعران را از کاربرد آن برحذر داشته‌اند» (سلاجقه، ۱۳۸۷: ۱۰۳)؛ اما در دوران معاصر، وجود این شگرد نه تنها آسیبی به اثر نمی‌رساند، بلکه سبب تقویت محورهای موسیقی آن می‌شود. در بررسی عنوان‌ها در چهار مورد به این آرایه برمی‌خوریم: *حکایت هیجدهم اردیبهشت بیست و پنج، روزگار دوزخی آقای ایاز، شادکامان دره قره‌سو، بره گمشده راعی*.

۳-۲-۲-۴. تضاد و تناقض

این آرایه همانند تناسب، در تقویت محور معنایی نقش دارد. حرف و سکوت، شکر تلخ، *تاتار خندان* (از آنجا که نام تاتار در ذهنیت تاریخی ایرانیان، تنها غضب و خشم و وحشی‌گری را زنده می‌کند، به نظر می‌رسد آوردن صفت خندان برای این اسم، حالتی از تناقض ایجاد می‌کند).

۳-۲-۲-۵. تکرار

آرایه تکرار هم نوعی دیگر از بدیع لفظی است که بر موسیقی کلام تأثیر می‌گذارد. تکرار معمولاً برای تأکید یک موضوع و همچنین برجسته‌سازی به کار می‌رود. در عناوین، در دو مورد با این آرایه برخورد می‌کنیم: چاه به چاه، شریفجان شریفجان.

۳-۳. صور خیال

صنایع بدیع معنوی نیز همانند بدیع لفظی، سعی در زیبا ساختن کلام دارند؛ اما در بدیع معنوی، غلبه با خیال‌انگیزی است و خالق اثر سعی دارد با بهره‌گیری از آن به سحرآفرینی پردازد. «خیال عبارت است از کوششی که ذهن هنرمند در کشف روابط پنهانی اشیا دارد. به تعبیر دیگر، تخیل نیرویی است که به شاعر امکان می‌دهد میان مفاهیم و اشیا ارتباط برقرار کند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۸۹). تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه از اقسام صور خیال هستند. بررسی عناوین مورد بحث، نشان می‌دهد خالقان اثر در انتخاب عنوان اثر داستانی خود اگرچه نه به فراوانی بدیع لفظی، اما به این نوع آرایه نیز نظر داشته‌اند.

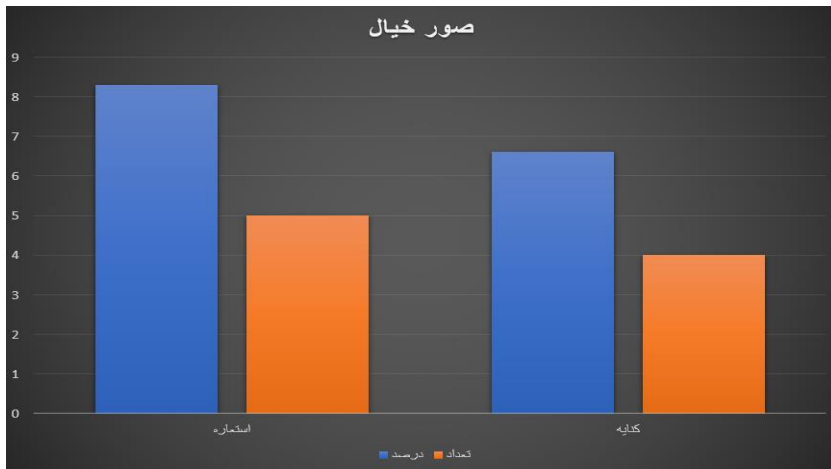
۳-۳-۱. استعاره

پس از تشبیه، استعاره پرکاربردترین صنعت در بدیع معنوی است که به واسطه مشخص نبودن یکی از اجزای تشبیه، خیال‌انگیزی بیشتری دارد. بالاترین بسامد صنایع

معنوی در عناوین مورد بحث، مربوط به استعاره بوده، تقریباً همه آن‌ها از نوع استعاره مکئیه است: قلم سرنوشت، اعتصاب پروانه‌ها.

۳-۲-۳. کنایه

کنایه به عنوان صنعت دیگری از این دسته، در عنوان رمان‌ها دیده می‌شود: چشم‌باز و گوش‌باز، سنگ صبور، پرگاه.

نتیجه‌گیری

از بررسی عنوان‌های ۶۰ رمان فارسی نوشته‌شده در سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ درمی‌یابیم که این عناوین از منظر زیبایی‌شناسی قابل بررسی هستند. بررسی انواع صنایع زبانی نشان می‌دهد عناوین بیشتر به صورت ترکیبی آورده شده‌اند و درصد کمی از آن‌ها به صورت تک‌واژه هستند. در بررسی لایه آوایی این عناوین درمی‌یابیم که نویسندگان به ساختار آوایی کلام توجه داشته و انواع مختلف توازن آوایی، نحوی و واژگانی را در انتخاب خود مد نظر قرار داده‌اند و از عناصر درون‌زبانی برای تقویت و موسیقایی کردن ترکیبات بهره برده‌اند. کاربرد صامت‌ها و مصوت‌ها در عناوین، زمانی سرعت و حرکت توأم با موسیقی می‌آفریند که گاه با آرامش همراه است و گاه نیز خشونت و درشتی را به ذهن متبادر می‌کند.

تنوع واج و واژگان و ترکیب آن‌ها در تداعی معانی مؤثر است و همچنین برای تحقق اندیشه و ایجاد زمینه‌ای تصویری و متنوع استفاده می‌شود. واج آرایبی تنها نمونه به کاررفته از انواع آرایه‌هایی است که در ایجاد موسیقی درونی نقش دارند. تکرار واج‌ها در برخی عناوین علاوه بر ایجاد موسیقی، در پی انتقال پیام است. از نظر موسیقی معنوی، تناسب و تلمیح بالاترین بسامد را در میان عناوین دارند و سپس اتباع اضافات در خیال‌انگیزی تصاویر مؤثر است. استعاره و کنایه تنها آرایه‌های به کاررفته در بخش بدیع معنوی هستند که نقشی بسزا را در خیال‌انگیز ساختن عناوین بازی می‌کنند. به طور کلی می‌توان گفت این عناوین، کارکرد زیبایی‌شناسانه دارند و خالقان اثر در انتخاب عنوان قطعاً به این عوامل زیباسازی توجه داشته و از آن برای انتقال هرچه بهتر مفهوم و همچنین برجسته‌سازی جهت جذب مخاطب، بهره برده‌اند.

منابع

- احمدی، بابک (۱۳۸۰)، **ساختار و تأویل متن**، چ ۵، تهران: مرکز.
- دیچیز، دیوید (۱۳۷۳)، **شیوه‌های نقد ادبی**، ترجمه محمدتقی صدقیانی و غلامحسین یوسفی، تهران: علمی.
- رحمانی، عاطفه و احمدپاشا زانوس (۱۳۹۵)، **بررسی زیبایی‌شناسی عناصر ادبی در خطبه ۲۲۴ نهج البلاغه**، فصلنامه مطالعات زبانی و بلاغی، سال ۷، شماره ۱۴، صص ۸۵-۱۰۴.
- رحیم، عبدالقادر (۲۰۱۰م)، **علم العنویة الدراسة تطبیقیة**، دمشق: دارالتکونین للتألیف و الترجمة و النشر.
- سلاجقه، پروین (۱۳۸۷)، **امیرزاده کاشی‌ها (نقد شعر معاصر) احمد شاملو**، چ ۲، تهران: مروارید.
- شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۰)، **موسیقی شعر**، چ ۳، تهران: آگاه.
- _____ (۱۳۸۷)، **ادوار شعر فارسی (از مشروطه تا سقوط سلطنت)**، چ ۵، تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۱)، **نگاهی تازه به بدیع**، چ ۱۳، تهران: فردوس.

تحلیل زیبایی‌شناختی عنوان داستان‌های فارسی (۱۳۵۲-۱۳۳۲ ه.ش) _____ ۱۴۳

- صالحی مازندرانی، محمدرضا و محسن زکی‌نژادیان (۱۳۹۶)، نقش کارکردهای بلاغی و زبانی در تبلیغات بازرگانی، فصلنامه مطالعات زبانی و بلاغی، سال ۸، شماره ۱۶، صص ۲۲۳-۲۵۰.

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۷)، آیین سخن (مختصری در معانی و بیان فارسی)، چ ۱۹، تهران: نشر ققنوس.

- صفوی، کورش (۱۳۸۳)، از زبان‌شناسی به ادبیات، ج ۱، چ ۳، تهران: سوره مهر.

- فتوحی، محمود (۱۳۹۱)، سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها)، چ ۱، تهران: نشر علمی.

